

חנה (בז'י) למפל

1915-2010

מתעדת: נירה רון

הקדמה

סיפור חיים זה נכתב לאחר פטירתה של חנה למפל ז"ל. הוא מבוסס על ראיונות שלי עמה, בשנה האחרונה לחייה, ועל ראיונות קודמים שערכו עמה בני המשפחה. מכיוון שלא יכולתי לחזור אליה להבהרות נוספות, העברתי את הכתוב לעיונה של אחותה דבורה שגם הוסיפה לי מספר פרטים. אני מודה לה על נכונותה לעשות זאת וכן לכל המשפחה על החומר שהועמד לרשותי.

החלק האחרון, המספר על חייה בניר עציון מבוסס על ראיון עם בתה מיכל, שנערך לאחר פטירתה. התלבטתי מאוד איך לכתוב חלק זה ולבסוף החלטתי לכתוב גם אותו בגוף ראשון, כדי לא לפגוע בעקביות של הסיפור. בסוף הסיפור הוספתי את ההספד שנשאה הבת מיכל בלוויה משום שהוא מדבר על חנה כאמא ונראה לי שהוא משלים את הסיפור.

בז' (בשבילי תמיד היתה בז') למפל הנה אמה של חברתי הטובה מילדות, מיכל ובתור שכזו הכרתיה כל חיי. אני זוכרת אותה כאשה אצילית, אשת חברה, שאינה מוותרת על שום דבר ועל שום פעילות, לא על הליכה ברחבי הישוב ולא על שחיה בבריכה, למרות שהיתה המבוגרת בחברות המשק ורגלה תמיד הציקה לה. בילדותי אף תפרה לי כמה שמלות.

בכניסה לבית המטופח של משפחת למפל עמד שולחן אוכל עגול, מסביבו התנהלו חיי הבית. מדי יום אחר הצהרים ישבו סביבו אנשים, בני משפחה, אורחים וחברים. סביבו התנהלו שיחות, וויכוחים, דברי צחוק.

בקייץ נהגו לשבת בגינה המטופחת וקולות השיחה והצחוק נשמעו למרחוק. תמיד היו הרבה בני משפחה בבית כי "המשפחה היתה תמיד חשובה מאוד".

חנה היתה אהובה על מבוגרים וצעירים והיתה גאה בכך מאוד.

בהיותה בת 94 איבדה חנה את בתה הגדולה, לאה. זו היתה עבודה מכה קשה ממנה לא התאוששה.

חנה נפטרה בהיותה כמעט בת 95, ב- 20.8.2010, מוקפת במשפחה וחברים רבים. השאירה אחריה בת, שבעה נכדים ותשעה נינים.

יהי זכרה ברוך!

זכות גדולה היא לי לכתוב את סיפור חייה ואני מקווה שעשיתי מלאכתי נאמנה.

נירה

סַנְדְרָה (הונגרית-Szendrő)

סנדרה היא עיר קיט בצפון הונגריה. העיירה שוכנת ליד נהר הבולדָּה, הזורם ליד ההר נְרֶהָד. האוכלוסיה בעיר מנתה בתחילת המאה העשרים כ- 3000 תושבים מתוכם כ- 120 יהודים. רוב אנשי העיירה הגויים היו אכרים והסביבה היתה ברובה שדות ושטחי חקלאות. הנהר סיפק מים לשתייה ולהשקיית שטחי החקלאות וכן להפעלת שתי תחנות קמח. יש בה מעיינות חמים ומרחצאות רפואיים. אורחים רבים באו לעיירה לרחוץ במעיינות החמים. אף מבודפסט הגיעו. על ההר היה ארמונו של הגרף צ'אקי¹

היהודים עסקו בעיקר במקצועות חופשיים – פחחים, סנדלרים, חייטים, והחזיקו חנויות לטקסטיל, דברי ברזל, בית מרזח, בית מרקחת. גם הרופא היה יהודי.

רוב היהודים היו אורתודוקסים, מיעוטם היה נאולוגי. בבית הכנסת היה רב אורתודוקסי. אך, היה גם מיעוט יהודי שלא היה דתי.

המצבה על קברו של סבא של חנה בסנדרה

¹ היה שותפה של אביה של חנה במכרה הפחם.

קושיצה (סלובקית – Kos'ice – הונגרית – kassa)

העיר קושיצה נמצאת במרכז החבל המזרחי של סלובקיה, והיא העיר השנייה בגודלה במדינה. הואיל והיא נמצאת על צומת דרכים חשוב באזור, הייתה קושיצה מרכז עירוני חשוב וישבו בה דוכסים מבתי אצולה שונים.

היהודים בעיר נזכרים במקורות כבר מהמאה ה-17, אף שייתכן שישבו בה גם קודם לכן. עם זאת, כאשר ישנן עדויות על יהודים ישנן גם עדויות על הגבלות ליהודים. למשל החוק שהוצא ב-1765 באשר לחובת היהודים שלא להישאר בעיר לאחר השקיעה.

במהלך המאה ה-19 היו בעיר שלוש קהילות: קהילה אורתודוקסית, קהילה ניאולוגית וקהילת הסטוטוס-קוו. החל באמצע המאה ה-19 הותר ליהודים להתיישב בעיר, וב-1860 גדלה הקהילה גם הודות להפיכת העיר לתחנה חשובה בדרך הרכבות של סלובקיה. יהודי העיר עסקו במקצועות חופשיים מכובדים כגון רופאים ועורכי דין. במהלך השנים הגיעו לעיר פליטים, גם לאחר הפרעות ברוסיה בסוף המאה ה-19 וגם אחרי מלחמת העולם הראשונה. מספר היהודים בעיר היה קרוב ל-15,000 איש. בקושיצה היו בית כנסת ניאולוגי ובית כנסת אורתודוקסי (כאשר בשנת 1927 הוקם בית כנסת ניאולוגי חדש, לקחו אליהם האורתודוקסים את בית הכנסת הישן, אך ניתצו את שני מגדליו, שהיו סמל בתי הכנסת הניאולוגיים). בעיר היו גם ישיבה ותלמוד תורה שבהם למדו מאות תלמידים. בתחילת המאה ה-20 התגוררו בעיר האדמו"ר מסטרופקוב והאדמו"ר מרדומישל וחסידיהם. יהודי העיר חיו חיי חברה ערים, בילו במסיבות ריקודים (הליברלים שבהם) ואפילו ניגנו ג'ז. בקושיצה העלו גם הצגות תיאטרון יהודיות כגון "הדיבוק", והאזור הפך לחלק מהשטח שקיבלה הונגריה בסוף שנות ה-30. במלחמת העולם השנייה רוכזו בתחילה יהודי העיר ברבעים קטנים, ולבסוף, במקביל להשמדה בהונגריה, נשלחו גם כל יהודי קושיצה להשמדה באביב 1944. יש הסוברים שההשמדה הייתה יכולה להימנע לו היו מנהיגי יהדות הונגריה מאזינים לאזהרות שהגיעו מאת אוסקר שינדלר וישראל קסטנר. לאחר השחרור ב-1945 הפכה העיר לבירתה הזמנית של צ'כוסלובקיה. לאחר השואה התקבצו בעיר זו רבים מן היהודים ששרדו במזרח הארץ וחידשו את החיים היהודיים במקום. כל קהילה בנתה את מוסדותיה, ורבים מהם עדיין עומדים על מקומם, אך לא תמיד נמצאים בשימוש יהודי. חלק מיוצאי קהילת קושיצה הקימו את מושב בורגתה שבשרון. בעיר יש כיכר מרכזית גדולה שהיה בה שוק, ועד היום ניתן לחוש בזהר העבר כשמטיילים בה. במרכז הכיכר ניצבת קתדרלה גותית, ומשני צידי הכיכר ניצבים מבנים מפוארים רבים, היכלות אצילים ובתי הבורגנים של העיר.

1. ילדות מאושרת

נולדתי ב-27 בנובמבר 1915, בעיירה סְנֶדְרָה שבהונגריה. קוראים לי חנה למפל לבית שוורץ ובהונגרית שמי פֶּזִי כשם חיבה. בבית הספר קראו לי אלזבטה בסלובקית ובשיעורי גרמנית קראו לי אליזבת, אבל השם המקובל על חברי ומשפחתי היה בז'י. שם אמי (קרולינה) לאה פרידמן. שם אביה היה משה מור ולאמה קראו זלי שוורץ (שרה). היו להם חנות טקסטיל ובית מרזח. לאבא קראו יוסף שוורץ. הוא היה סוחר עצים – יערן וחוזן מזה היה לו מקום לכריית פחם². להוריו קראו צבי הרמן ולאימו רבקה רחל. גדלנו בבית ליברלי דתי. היינו 13 ילדים ואני הייתי החמישית שבהם. האחים שלי:

צבי יעקב הירש (זולי) ז"ל נולד ב- 17.5.1908 - נפטר בגיל 101

פנחס (שני) ז"ל נולד ב- 2.12.1909 - נפטר ממחלה בגיל 37

רחל רבקה (מנצי) ז"ל נולדה ב- 25.11.1911 - נפטרה בגיל 99

פנינה פרל (פירצ'י) ז"ל נולדה ב- 1.11.0913 - נפטרה בגיל 95

אני- חנה (ארז'יבט- בז'י) - 27.11.1915

יפה שיינדל (קלרי) ז"ל נולדה ב- 2.11.1917

עדל נולדה ב- 2.11.1919

יוכבד (מגדה) נולדה ב- 30.5.1921

אריה (לצי) נולד ב- 30.5.1923

דבורה (אָני) נולדה ב- 22.1.1926

ישעיהו (טיבי) נולד ב- 5.3.1927

זאב ולולה (אימרה-אִימי) הי"ד נולד ב- 2.10.1929 ניספה באושוויץ

שרה (קטיקה) הי"ד נולדה ב- 16.4.1933 ניספתה באושוויץ

² בשותפות עם הגרף.

ההורים יוסף ולאה שוורץ

אבא התייתם מאמו בגיל צעיר ואביו נישא שוב, אך האשה החדשה עזבה ואבא שלנו גדל אצל אחיו הגדול, פטרבצ'י³, ואשתו שהיו לו ממש כהורים, בכפר דוביצ'אי. הדוד היה מבוגר מאבא ותמיד אמר לנו שהוא על תקן של סבא. את סבא לא הכרנו, הוא טבע בנהר עוד כשהיה אבי בן שבע עשרה.

אבא למד בעיר לא רחוק משם ניהול חשבונות והוא הכיר את אמא על ידי שידוך. אבא פתח עסק של עצים עם שני שותפים, בלומברג שהיה יהודי ורנפר שהיה גוי.

גרנו בחצר של סבא וסבתא. היה מקובל אז שבנו בתים לילדים שהתחתנו בסמוך לבית ההורים, כך שגרנו בסמוך לסבא וסבתא ולכל הדודים. אמא היתה הבת הגדולה מבין חמשה ילדים. לסבא היתה חנות לבדים ונוסף לזה גם מכר משקה שנקרה "קורצ'מה", מין משקה שהיו באים לשתות בבוקר לפני היציאה לעבודה. סבא לא אהב את העבודה בחנות והלך לעבוד בתור קופאי בבנק וסבתא ואמא ואת נוסף של אמא עבדו בחנות.

³ דוד פטר – בצ'י – דוד בהונגרית

כשהייתי בת ארבע עברתי ניתוח, היתה לי אצבע נוספת ברגל והורידו לי אותה בניתוח שהיה בעיר "מישקולץ", שם היה בית חולים טוב יותר. אני זוכרת שכשהגענו לבית החולים פתח לנו את השער אדם בשם ג'ייזה, היו לו פנים ארוכים כאלה שהפחידו אותי מאוד. גם אח"כ כשרצו להפחידו אותי אמרו לי: הנה ג'ייזה בא. אנו עוד זוכרת שאחרי הניתוח לקחו אותי על הגב לכיתה, כי לא יכולתי ללכת בעצמי. הלכתי לבית הספר ולא לגן לפי גילי, כי בכיתי שאני רוצה ללכת לבית הספר כמו אחותי הגדולה.

לאחר הניתוח, הרופא בעיר שלנו קרא לי "גברת מישקולץ", אפילו בגיל 30 נפגשתי איתו והוא קרא לי "גברת מישקולץ".

חיינו עם סבא וסבתא עד שהייתי בת שש, מצבנו הכלכלי היה טוב והיתה לנו עזרה בבית. אהבתי את סבתא והייתי קרובה אליה מאוד.

בשנת 1921, בהיותי בת שש, עברנו לגור בקושיצה שבסלובקיה. אבא קנה יערות והעביר את העסק לסלובקיה. שותפנו הגוי נתן לנו את ביתו שבקושיצה ועבר לגור בעיר שלנו והמשיך לנהל את העסק בסנדרה. אבא עם שותפו היהודי, בלומברג, ניהלו את העסקים שבסלובקיה.

בקושיצה התחלתי ללכת לבית הספר לפי גילי. הלכנו לבית הספר נאולוגי⁴ שהיה קרוב יותר לביתנו. הבנים הלכו לבית ספר-ישיבה בברטיסלבה, עיר הבירה של סלובקיה.

היינו משפחה דתית, למרות שלאבא לא היה זקן, אבל היה דתי יותר מבעלי הזקנים. דברנו בבית הונגרית ובבית הספר למדנו גם גרמנית וגם סלובקית. אבא עבד בעסק ואמא ילדה ילדים אחד אחרי השני, ונעזרה במטפלת גרמניה לטיפול בילדים, באשה יהודיה שעזרה לה במטבח ובגויה שעזרה לה בנקיון הבית. חיינו היו טובים, מצבנו הכלכלי היה טוב. אפשר לומר שהיינו משפחה אמידה.

הקפדנו מאוד על כיבוד הורים ולפי זה סידרנו את חיינו. למשל לא הלכנו למועדון ריקודים, היינו חייבים להיות בבית בזמן לקידוש והבדלה ושאבא אף פעם לא יחכה לנו. כשהלכנו לטייל ואמא אמרה שהיא לא רוצה שנשאר עם גברים בלילה היינו חוזרים הביתה ולא נשארים לישון. כשחזרנו ב-11 בלילה, אמא תמיד אמרה שלא חשוב באיזה שעה חוזרים חשוב עם מי הולכים. אני יצאתי לעיתים בחברה שלא כולם היו דתיים ולא תמיד כולם היו יהודים. תמיד כשהיינו יוצאים לבית קפה אבא היה אומר לנו שהוא רוצה שנזכור שאנו מבית

⁴ נאולוגיה = נאו תאולוגיה, התאולוגיה החדשה. כינוי לזרם הלא אורתודוקסי העיקרי ביהדות הונגריה. קהילות יהודיות מודרניות המשתייכות לקצה השמרני של תנועת הרפורמה בהונגריה.

שוורץ וזה הספיק לנו כדי שנשמור על עצמנו ולא נעשה שטויות – היתה משמעת. אבא ישב בראש השולחן ואסור היה לאף אחד לשבת על כיסאו.

אמא היתה תמיד עסוקה. לאחר תפילת הבוקר עסקה בבישול, בתיקון גרביים, בטיפול בילדים. לעיתים רחוקות מאוד ראיתי אותה עם ספר ביד. לאמא היה קול יפה ואני זוכרת אותה מנענעת את העגלה ושרה לתינוקות כדי להרדימם. אמא דווקא אהבה לשבת בינינו ולהשתתף בשיחות שלנו. סיפרנו הכל לאמא. לא היו סודות בינינו.

פעם כשהייתי בת 16, נתנה לי חברה ספר של הכנה לנישואין וחינוך מיני ואני קראתי אותו. כשאבא בא הביתה מאוד נבהלתי ושמתי את הספר מהר על הארון, כדי שאבא לא יראה, אבל אבא ראה ומיד ניגש לארון ולקח את הספר. הוא שאל את אמא אם היא יודעת מה הבנות שלה קוראות. תשובתה היתה: תעזוב אותן הן יודעות מה מותר להן לקרוא. אבא שתק והחזיר את הספר למקומו על הארון. זה החינוך שקבלנו. בימי ראשון היינו הולכים לטייל, וגם לתיאטרון ולקולנוע. היה לנו מנוי לתיאטרון ההונגרי וכשהיינו יותר גדולים הלכנו גם לתיאטרון ביידיש. אבא לא הלך איתנו. הוא כמעט לא היה בבית. בימי הולדת אמא הכינה לנו עוגה והיינו מזמינות את החברות שלנו הביתה.

אחי הגדול פנחס (שני) חלה בדלקת פרקים, מספר שנים הוא סבל מן המחלה בסתר ולא סיפר להורים, למרות שהלך לרופא. אך המחלה פגעה בקרום הלב ומצבו הלך והדרדר. ההורים לא הרימו ידיים, למרות דברי הרופאים ולקחו אותו לבית חולים יהודי בבודפשט. הוא נפטר בשנת 1937, בהיותו בן 27. לאחר שנפטר המשיך הכסא שלו לעמוד ריק ליד השולחן. אבא היה מדי פעם מלטף את המשענת של הכיסא. אמא כבר לא צחקה יותר ולא הלכה לקולנוע או להצגות. היא מעולם לא הפסיקה להתאבל עליו.

בשבתות אמא לבשה שמלה אפורה עם חזית לבנה וקשרה את הראש במטפחת לבנה. היא היתה קוראת "צאנה וראנה" בבית ואבא עם הבנים הלכו לבית הכנסת ובילו שם את רוב היום, כי המרחק לבית הכנסת היה רב. ביום כיפור אמא היתה מתלבשת בלבן ובילתה את כל היום בתפילה בעמידה.

בתשעה באב הבנים היו הולכים לבית הכנסת, ואנחנו, הבנות, היינו מורידות מזרון ויושבות עם אמא על הרצפה והיא היתה קוראת לנו את מגילת איכה.

אמא הייתה צדיקה ממש ועסקה במעשי חסד שגם אנחנו לא ידענו את פרטיהם. לא ידענו לאן היא הולכת ומה היא לוקחת איתה. לפעמים אמא היתה שולחת גם אותנו עם כסף וחבילות אוכל.

אני זוכרת שבכל יום חמישי היה בא אלינו איש שנהגנו לקרוא לו "האיש של יום חמישי", אמא נתנה לו כסף ואוכל לשבת. אני זוכרת גם אישה עם מגפיים מצוחצחות שהיתה באה לקבל את חלקה. בכל יום היה בא משהו לאכול אצלנו. הם נקראו אצלנו "הבחור של יום ראשון", "הבחור של יום שני"...

בכל שבת היה משהו שבא לקבל את האוכל שנשאר לנו מן הארוחות. למרות שהיינו משפחה גדולה, תמיד היה אורח או שניים נוספים מסביב לשולחן. אנחנו נולדנו לזה וזה היה מובן מאליו. אפילו כשמצבנו הכלכלי היה פחות טוב, ולא היה לנו כ"כ הרבה, אני זוכרת שלאורחים תמיד היה לנו מקום.

חדר האוכל בבית היה גדול מאוד, בגודל של 8/10 מטר, כך שהכיל את כל המשפחה עם האורחים. לא מזמן פגשתי משהו שזכר שתמיד היו אורחים נוספים ליד שולחננו.

למדנו בבית הספר הנאולוגי 5 כיתות. אחרי חמש שנים בבית הספר הנאולוגי עליתי לבית ספר תיכון בשם פולגרי שם למדתי שלוש שנים. היה זה בית ספר אוונגלי (נוצרי). שם היו לי חברות יהודיות וגם קתוליות אוונגליות אך הן לא השפיעו על חיי הדתיים.

אחר כך הלכנו ללמוד בבית ספר לפקידות משרדית, זה היה בית ספר יהודי מסחרי. שם למדנו מקצועות ניהוליים כמו ניהול חשבונות, כתיבה במכונת כתיבה. היו לי חברים רבים, היתה לי חברה טובה שהלכה לרקוד אחרי הלימודים, דבר שאבא לא הרשה לי, לכן, חברותנו פסקה. החברה הזו גם הלכה איתי ללמוד פקידות. היו לי שתי חברות ממש טובות, עם אחת מהן נפגשתי גם בארץ, אך היא ומשפחתה החליטו לרדת לברזיל, כי בעלה לא רצה שבנו יתגייס לצבא. בסופו של דבר הבן נהרג שם ברחוב בהיותו בן 25.

אני הייתי גם שחקנית ואמרו שהייתי מאוד טובה. הייתי בת 14 כשהזמינו אותי להציג בכל מיני מקומות בעיר מטעם אירגון הנשים. גם בהצגות בגני ילדים הופעתי. בהצגה אחת שהתקיימה במועדון "תפארת בחורים" של האחים שלי, גילמתי דמות של חקלאית והייתי

צריכה לירוק, יותר מאוחר בחור אחד בא אלי ברחוב והזכיר לי את ההצגה וסיפר שהוא ישב בשורה שלישית ואני ירקתי עליו. פעם הייתי כלה וקבלתי שמלה יפה כתלבושת, השמלה היתה ורודה עם משי ופרחים והלכתי עם אבא לקנות נעליים שיתאימו להצגה. ועוד אני זוכרת שבבית אחד שעבדתי, היה צריך לבוא בחור לראות את הבחורה שגרה בבית והיא היתה צריכה להיות באיזה מקום אחר. היא בקשה ממני שאני אפגוש אותו במקומה. התלבשתי יפה ופגשתי את הבחור. הבחור התאהב בי ולא רצה יותר את הבחורה ההיא. פעם בא לבית הספר מנהל של בית ספר למשחק של ילדים וכשראה איך אני משחקת פנה למורתי וביקש שאבוא ללמוד משחק אצלו. המורה אמרה שאין טעם ללכת להורים כי ביתי הוא בית דתי ולא יתנו לי.

לדברי אחותה דבורה, היה לחנה כשרון רב במשחק ובדקלומים וכולם אהבו את ההופעות שלה, שהתפרסמו לא רק בבית הספר שלה, אלא היא הוזמנה להופיע בדקלומים גם בארגון נשים יהודיות שאמא היקרה היתה חברה בו. מאז, למרות שעברו כ- 80 שנה, עד לעת האחרונה נהגו לשבת בביתה יחד עם שרה קולמן, אחת מחברות המשק הטובות שלה, ולשחזר בחדווה אותם דקלומים ארוכים בהונגרית. בז'י זכרה את כל המילים ולא החסירה מילה. גם אחותה מגדה הדגישה עד כמה נהנו להקשיב לה בבית בהיותה מתאמנת על הדקלומים לפני ההופעות, כמה יפה היא בטאה את המילים.

בשנת 1925 – 1926 מצבנו הכלכלי השתנה, אבל עדיין היה לנו הבית והיו לנו יערות, ואנחנו הבנות לקחנו כל עבודה שיכולנו כדי לעזור ולהביא כסף הביתה. אני עבדתי גם עם אבא במשרד, אך זה לא מצא חן בעיני כי נתנו לי עבודות שליחות. אמרתי לאבא שאיני רוצה לעבוד אצלו יותר, אני רוצה ללמוד מקצוע. אני רציתי להיות כובענית. לעשות כובעים. כשהייתי ילדה חלמתי להיות כובענית ועשיתי כובעים מעלים של עץ אותם קישטתי בסיכות צבעוניות.

החלטתי לעבוד בחנות כובעים, אך הלימוד כלל נקיון וסידור קניות של החנות בתור התחלה, מה שגרם לי לעזוב את החנות לאחר כחצי שנה, כיוון שהבעלים אמר לאימי שלא ראוי לבת עשירים לעבוד בעבודות נקיון.

אח"כ הלכנו, הבנות, ללמוד בבית ספר לתפירה שהיה יוקרתי ויקר. זה היה מקום שכל המי ומי שלח את הבת שלו ללמוד שם. למדתי שם שנה שלימה והיה לי מקצוע. אמא תמיד אמרה שהיא לא למדה שום דבר והיא רוצה שכל הבנות שלה תלמדנה, היא רצתה שכולנו נדע לתפור. ואני אהבתי את זה. היו לנו אז הרבה ילדים קטנים ואני תפרתי להם שמלות וסינורים. כי בלי סינורים אי אפשר היה ללכת לבית ספר וגם לא בבית. כשחזרנו מבית הספר היינו צריכים להחליף סינור.

בבית הספר לתפירה נודע לי לראשונה שאנחנו עשירים, כאשר המורה שאלה אותי איך קוראים לי ואמרה לי שאבא שלי מולטי מיליונר. חזרתי הביתה ושאלתי את אבא האם אנחנו מיליונרים. אבא ענה לי: בוודאי שאני מיליונר, יש לי שבע מיליון – שבע בנות כאלה (אז עוד היינו שבע בנות). קבלנו בבית חינוך כזה, לא ידענו כשהיינו עשירים ולא ידענו כשהיינו עניים. אבא תמיד אמר שלא חשוב מה עושים העיקר שמרוויחים כסף ולא חסר לנו כלום. תמיד גם היינו לבושים טוב כי תפרנו את הבגדים בעצמנו. ההורים דאגו שלכל בת יהיה מקצוע. אחת אחת תפרה חולצות גברים, שתי אחיות אחרות תפרו כובעים ואני ואחות נוספת תפרנו בגדים.

פעם ניגש אלי איזה בחור ואמר: אנחנו יודעים שאין לכן כל כך הרבה... היום אני מתביישת להגיד, היום היו אומרים "בית בורגני". אבל אצלנו לא היה בכלל בית בורגני כי אמא היתה כ"כ צנועה שאפילו פרווה היא לא רצתה שאבא יקנה לה. אני זוכרת איך בתור ילדות גנבנו לאמא את המעיל כדי לשים לה קצת פרווה על הצווארון ולהפתיע אותה, אך כשהיא גלתה זאת היא כעסה כי העדיפה שהכסף ילך לעניים. זה היה לזכותו של אבא שהגיע למה שהגיע בעבודה קשה. אך בכל זאת היינו חייבות לעזור בבית.

כולם התפעלו ואמרו לנו איך בבית כזה עשיר אפילו חלונות היינו צריכים לנקות. ולא בגלל שלא היתה עזרה בבית. 3 עוזרות היו לנו. אחת לילדים ואחת לנקיון של כל הבית ואחת שבישלה כי אמא תמיד היתה קצת חלושה אחרי כל כך הרבה לידות אחד אחרי השני. כל ערב היינו צריכים ללכת לעזור לעוזרת ולצחצח את כל הנעליים. היינו צריכים לסדר את השולחן. ואחרי הארוחה לנגב את הכלים לאחר השטיפה. כולנו היינו צריכים לעזור בבית. אחותי קלרי אהבה מאוד לקרוא והיתה מסתגרת במקלחת וקוראת במקום לעזור.

הילדות שלי היתה כ"כ נפלאה ויפה. כל שנה נסענו לסבתא כל המשפחה ביום שסיימנו את בית הספר. כמו שהיום היו מגיעים כולם לניר עציון בקיץ⁵. אפילו את המשרתת לקחנו אתנו ובילינו בהונגריה כל המשפחה חצי קיץ אצל הסבא וסבתא וחצי קיץ אצל הדוד, אח של אבא בדוביצ'אי. הדוד והדודה היו אנשים מקסימים ובחופשות היינו נוסעים אליהם לכפר, בו הם היו היהודים היחידים. הם מילאו עבורנו את מקום הסבא וסבתא מצד אבא. נסענו לדוביצ'אי בעגלה וסוס, בדרך היו יערות גדולים של עצי פרי.

היו שם גם מעיינות חמים בהם התרחצנו ואני זוכרת שהעוזרות היו באות לכבס שם את הבגדים. בילינו שם בעיקר ברחצה בנהר ובטיול בהרים. זה היה משהו נפלא עד שסבתא נפטרה כשהייתי בת עשר. אז המשכנו לנסוע אבל לא כמו קודם. היינו נוסעים לדודים אבל לא כולם יחד, שניים שניים.

כשהייתי בת 10 נפטרה סבתי ואני התאבלתי עליה תקופה ארוכה. מבית הספר היינו חייבים ללכת לקולנוע. מי שהיה לו כסף הביא כסף לקולנוע גם עבור הילדים שלא היה להם. בשנה שסבתא נפטרה הבאתי כסף אך לא הלכתי לקולנוע במשך שנה שלימה. נשארתי בבית הספר כשכולם הלכו לקולנוע. הבנים היו צוחקים עלי, הנה בז'י כבר בוכה כי הסבתא שלה נפטרה. אבל אני התאבלתי עליה ממש כמו בת. היה לי קשר מיוחד עם סבתא. אין לי מילים לספר איזו סבתא זו היתה. היא היתה אשה אצילה. אני זוכרת שהיה נהוג לבשל לשבת ביום שישי אחה"צ, וסבא היה מקבל לטעום מן המרק של שבת. אם סבתא עשתה פצ'נייה⁶ היא לקחה את השומן ושמה בלחם והייתה מביאה לחצר ומחלקת גם לחברות שלנו. עוד יש לי את הטעם של השומן בפה.

כשבנתי היו קטנות תמיד אמרתי שילדותי לאה ומיכל לא זכו להרגיש או להכיר מה זה סבתא כמו הסבתא שלי, היא היתה נהדרת. לא פעם הצטערתי שאמא שלי לא חיה כי היתה וודאי סבתא כמו הסבתא שלי.

⁵ במשך כל שנות הילדות בנר עציון, כל קיץ היו מגיעים כל בני הדודים של המשפחה לניר עציון.
⁶ קציצות ועופות מטוגנים.

חנה בקושיצה בשנת 1931

2. ימים פחות טובים

אח"כ באו ימים פחות טובים. היה משבר בעסק של אבא ונאלצנו לוותר על העוזרות. כשהיתה לנו רק עוזרת אחת אנחנו עזרנו לאמא בהחזקת הבית. אבא בכה שאנחנו צריכים לעזור במקום העוזרת ששלחנו. אבא היה חוזר הביתה והיה אומר: אוי, אוי מה שהבנות שלי צריכות לעשות... אך אנחנו עשינו זאת ברצון. זה היה בשנת 35-36.

כל אחד עזר כמיטב יכולתו. קלרי ועדל היו כובעניות. מגדה היתה פקידה וכולם מסרו את כל הכסף לבית. אפילו גרוש לא השארנו לנו. אני זוכרת שהלכנו לתקן גרביים בחנויות. גם אמא אמרה שהעבודה רק מכבדת את הבן אדם. תמיד קבלתי על עצמי כל מיני עבודות כדי לעזור בפרנסת הבית, מה לא עשיתי? למדתי איכשהו להתעסק עם כפפות. הלכתי לחנות שנתנו לי דוגמא, הלכתי לקנות עור ותפרתי כפפות. אח"כ התחלתי לתפור גם שמלות והיו קליינטים שאהבו את העבודה שלי. אח"כ היה איזה פרוון שבא ושאל אם אני יכולה לעשות בטנה לפרוות שלו. בא חבר של אבא שהיה לו חתן בפריז שהיה לו חנות לדוגמאות לשמלות ואמר לאבא שאולי הבנות שלו יוכלו למכור את הדוגמאות ואני קפצתי על המציאה הזאת והלכתי מסלון לסלון למכור ולא התביישתי. קפצתי על כל עבודה רק כדי להרוויח.

אמא תמיד אמרה: אני לבז'י לא דואגת היא גם על קרחון תוכל לחיות.

אנשים אמרו, איך אתם יכולים מחיים כאלה לעבור לחיים לגמרי אחרים. ואני ממש הייתי גאה בזה שיכולתי לעזור ככה להורים. כל האחים עזרו מלבד הקטנים כמובן. אני זוכרת שאפילו טיבי שהיה קטן. ביקש ממני כסף לקנות סוכריות כדי למכור לילדים. בשנת 1938 ההונגרים לקחו את העסק מאבא. אבא היה מיואש. הוא נסע לקרפטרס⁷ קנה תפוחים והביא הביתה ואנחנו כל ערב היינו צריכים למיין את התפוחים במרתף. את הטובים מכרנו ומהפחות טובים עשינו ריבות. אני זוכרת שלפעמים אמא היתה מכינה מרק מן התפוחים. לחם נתנו לנו על נקודות והיינו צריכים להחליט מתי לאכול את הלחם בבוקר בצהרים או בערב. בסה"כ כל אחד קיבל רק 150 ג' לחם וגם סוכר עפ"י נקודות. החיים היו מאוד קשים ואעפ"כ לא התייאשנו מעולם ותמיד עודדנו את אבא שלא ידאג לנו, שאנחנו נסתדר לבד. אבל כל הורה דואג לילדיו, קשה היה לאבא להשלים עם העובדה שחיינו השתנו. לחם היה מאוד יקר אבל אוכל אחר לא היה חסר לנו – היה מרק שעועית בצורה נדיבה. קמח אסור היה לקנות, אבל אנחנו קנינו ב"שחור" ופעם אחת באו לחפש אצלנו, למזלנו הם חיפשו במחסן שהיו בו ריבות ולא גילו את הלחם. לא נשאר כלום ממה שהיה בימינו הטובים. גם את הבית אבא נאלץ למכור וגרנו בשכירות מאז 1938.

זולי, האח הגדול, עזב את הבית כבר ב-1933- ועלה ארצה, על אף אי הסכמת ההורים. רק שבוע לפני שיצא הוא ספר להורים. אמא הצטערה מאוד. אך אנו, האחיות הגדולות ידענו כבר קודם שהוא השיג דרכון ופניו לעלות לארץ ישראל. הוא עזר כמה שיכול וגם מהארץ שלח לנו כסף. הורי לא היו ממש ציונים, אך לא היינו אנטי ציונים. אחי רצה שכולנו נעלה ארצה. אמא דווקא לא התנגדה. אך לאבא היה חשוב מה הרב אומר ואנחנו לא רצינו להפרד מהמשפחה.

ב-1937, כאמור נפטר אחינו שני-פנחס ממחלה, הוא היה השני בבית והיה מפרנס חשוב. הוא היה בחור נהדר ועד היום אני מרגישה את הכאב כשהוא נפטר⁸. אז חזר זולי הביתה מארץ ישראל וכבר נאלץ להשאר כי אי אפשר היה לעלות יותר לישראל. בינתיים לצי עזב גם הוא את הבית. הוא הלך אל הדוד בסנדרה שביקש כי לא היו לא ילדים ולצי היה לו כבן. שם הוא הלך בלילות לעבוד בטחנת קמח וקבל קמח עבור העבודה שלו.

⁷ מדינה ליד סלובקיה

⁸ היום הוא קבור בניר עציון, לאחר שהועלו עצמותיו ב-1978

הדודה אפתה לחם מן הקמח ושלחה לנו בדואר. אז כבר מותר היה לשלוח לחם מסנדרה. ועוד דודה טובה אשתו של אח של אבא בדוביצ'אי גם שלחה לנו לחם.

3. שנות המלחמה הקשות

ב-1940 המצב הלך והחמיר, אבא השלים עם כך שלא יוכל להמשיך במה שעסק לפני כן והתחיל לעסוק במה שיש. אני זוכרת שאפילו בקבוקים מכר ומה שאסור למכור, אלכוהול היה עושה בצורה שחורה. כי היהודים תמיד עשו הכל כדי להשאיר בחיים. בתקופה זו כולם היו בבית.

ב-1942 התחתנה מנצי ועברה לגור בבודפשט, פירצ'י היתה היחידה שהשתתפה גם בחתונה עצמה, כולנו היינו רק בחופה ולאחריה חזרנו הביתה ואמא בישלה לנו ארוחה חגיגית. לא היה כסף לעשות חתונה ממש.

1944 היתה שנה גורלית, שמענו כל מיני דברים אבל אנטישמיות בהונגריה תמיד היתה. תמיד אמרו שם, יהודים החוצה! זה לא כמו בסלובקיה עם הנשיא מסריק שהיה ליברלי דמוקרטי, באמת דמוקרטי. היו לי חברות טובות שהלכתי אליהם. אפילו כיבדו את הכשרות שלי ואם הוזמנתי ליום הולדת הלכו לקונדיטוריה לקנות עוגה שאוכל לאכול.

ב-19.3.1944 הגיעו הגרמנים לעיר שלנו ואז הבנו שאנחנו אבודים. למחרת כבר הנהיגו עוצר ועד שבע בערב היינו מוכרחים להיות בבית ונאלצנו לענוד את "הכוכב הצהוב" על בגדנו. עשו אצלנו גטו והתחילו לשכן אנשים רבים מהסביבה בבתי שלנו. בבית שלנו הכניסו 25 איש ואני זוכרת שהלכנו לישון אצל חברות כי לא היה מקום לישון אצלנו בבית. פרשנו מזרונים וכל מיני דברים על הרצפה כדי שיהיה לכולם מקום לישון. התושבים מסביב דווקא ניסו לעזור לנו. זולי וחברים שלו, 7-8 מהם, גרו אצל גוי במרתף. אני הלכתי לשם להביא לו בגדים נקיים ולקחת את הבגדים המלוכלכים והם התחננו בפני שאשאר איתם ולא אלך הביתה, כי אי אפשר לדעת מה יקרה. הרגישו כבר שמשו קורה. שלושה שבועות גרנו עוד בבית שלנו.

באפריל 1944 לקחו אותנו ל"טגלגר"⁹ אמרו לנו לקחת דברים. אמא הכינה אטריות, פתיתים ועוגיות. שמנו בשקיות גדולות יחד עם שקיות של קמח ולקחנו איתנו. בחצר החבאנו פמוטים, תכשיטים. בליל שישי הלכתי לישון אצל חברה שלי. ובבוקר באו להגיד לי

⁹ בית חרושת להכנת לבנים, הוא לא היה פעיל ושמם אותנו למגורים

שאני צריכה ללכת הביתה כי היו דנראט¹⁰ שלחו כבר הוראה אלינו הביתה. הרי לא הגרמנים עשו את העבודה השחורה, נציגים של היהודים אספו את היהודים. ההורים של החברה שלי החליטו לברוח והם באמת הצליחו לברוח לעיר הבירה. גם זולי ברח לבודפסט. הגענו במשאיות לטגלגר. שהינו שם חודש בתנאים קשים. אמא בשלה. גרנו במשותף משפחות רבות ללא פרטיות, המקלחות ללא דלתות, מקום פרוץ. לא עבדנו שם והגרמנים דאגו לאוכל.

לאבא היה חבר בלש, מר קליין. והוא בקש ממני שאהיה שוטרת, אחראית על הניקיון, הסכמתי כי חשבתי שכך אוכל לעבור בצורה חופשית למבנה האחר שם נמצאים גליק בצ'י ונני¹¹. אבל אף אחד לא שמע לדברי, אז הייתי לוקחת מטאטא ומנקה בעצמי מה שהילדים פיזרו ולכלכו. היה שם בחור שהכיר אותי מקושיצה, בן 18-19. שאמר לי: בז'י תדעי לך שאם לא תפסיקי את פעולות השיטור האלה, אחרי המלחמה תשלמי על כך ביוקר, כי כאילו שיתפתי פעולה עם הגרמנים. אני כ"כ נבהלתי שהלכתי למר קליין ואמרתי שאני מפסיקה את העבודה הזאת.

במאי, 3 שבועות אחר כך, רכזו את כל היהודים בשטח בית החרושת כדי לקחת אותם למחנות ההשמדה. (התקדמות הצבא האדום לעבר הונגריה גרמה לגרמנים להאיץ את השמדת כל היהודים שנותרו בידיהם. רוב היהודים נשלחו לאושוויץ. תוך שבועיים גורשו 450 אלף מיהודי הונגריה לאושוויץ. ב-19 למאי לא נותרו יהודים מחוץ לבודפסט. כ-80,000 יהודים שהיוו כשני שליש מיהודי קושיצה הושמדו מיד באמצעות גז, כל בני המשפחה שנותרו בבית החרושת נשלחו לאושוויץ). ריכזו אותנו בקרון אחד 80 איש עם שוטר אחד. איזו טיפשות - שוטר אחד על 80 איש ולא עשינו כלום. אף אחד לא ניסה לברוח אפילו. פחדנו. אני זוכרת שכשעלינו לרכבת אמא אמרה לנו: "ילדים, תאכלו כל מה שתקבלו". לא הבנו לאן אנחנו מובלים, חשבנו שלעבודה, היינו כל כך טפשים. לקחו אותנו לאושוויץ.

¹⁰ הועד היהודי שביצע את הוראות הגרמנים.

¹¹ דוד ודודה בהונגריה, היו חמיו וחמותו של פטר - אח של אמא שאמץ את לצי.

הגענו לאושוויץ. או אולי לבירקנאו, אני לא בטוחה. היה שם שער עם כתובת: "העבודה משחררת". ראינו שם כמה נשים שנראו מבוגרות מנקות ואמרתי לאמא הנה יהיה לכם פה עבודה. היא היתה אז בת 58.

הלכנו ברגל למקום בו עמד מנגלה ושלח את האנשים ימינה או שמאלה. אני הייתי עם אמא והאמא של הדודה, רציתי ללכת שמאלה עם אמא ומנגלה ימ"ש, הוא נגע בסנטרי ושאל אותי בת כמה את? אמרתי 28 אז הוא אמר בגרמנית: "ימינה, טפשה!". קטיקה¹² הייתה עם אווי, מגדה וקלרי, אמרתי לה ללכת עם אמא כי לא הבנתי שימינה זה לחיים ושמאלה למוות ועד היום יש לי רגשות אשם על כך, קשה לי לדבר על זה, נמשיך... אמרו לנו ללכת להתרחץ, הלכנו. הכניסו אותנו לחדר ואמרו לנו להתפשט, חשבנו שזהו זה, זה הסוף שלנו, אך אז ראינו שיש חלונות פתוחים והבנו שזה לא גז. התפשטנו וכשהבנים ראו אותנו ללא בגדים ניסינו לכסות את עצמנו, והם דיברו איתנו כרגיל, כאילו אנחנו לבושות. זה נורמלי?

נתנו לנו ללבוש בגדים לבנים עם פסים אפורים. המאה הראשונים לא קבלו מספר על היד ולא הורידו להם את השיער. נתנו לנו סרט עם מספר על הזרוע. אני לא זוכרת את המספר שלי, רק שהיה 94 בסוף.

אמא ואבא הלכו למשרפות עם האחות הקטנה, קטיקה והאח הצעיר אימרה. שלחתי לאבא נשיקת יד. נדמה לי שסממו אותנו עם המים, כי אחרת היינו צועקים עד לב השמיים אבל אינני בטוחה בכך.

4. במחנה העבודה

לאחר שמונה ימים לקחו אותי למחנה עבודה "צוונציגר" ואיתי את פירצ'י, קלרי, מגדה ואווי. היינו חמש אחיות יחד.

המחנה היה בעיר פטרסוולדאו.

החיים במחנה לא היו קלים, קמנו בכל בוקר ב- 4:00 בבוקר, היינו צריכות לעמוד בחמישיות עד שספרו אותנו. קבלנו מים שחורים, כאילו קפה. ב- 6:00 יצאנו לעבודה עד 18:00.

¹² האחות הקטנה, באוהה עת בת 11.

בערב חילקו חתיכות של לחם, היינו אוספות את כל חתיכות הלחם ומחלקות אותן בין חמישתנו שווה בשווה.

גרנו כל האחיות בחדר אחד, במיטות על קומות אחת מתחת לשניה (כל מיטה 3 קומות), והשישית בחדר שחלקנו איתה הכל.

כל יום צעדנו כ- 20 דקות עד לבית החרושת **קרל סרואה** בו עבדנו. בית החרושת היה שייד לקרל דיל¹³. בבית החרושת הכנו חלקים לאוירונים, אעפ"י שהם אמרו שאנחנו מכינים צעצועים. במחנה העבודה רק בחורות שמרו עלינו. הייתה לי עבודה לא רעה, עשיתי ברגים של 1 מ"מ ו-2 מ"מ ואח"כ בדקו, זה היה צריך להיות מדויק.

נפגשנו כל הזמן בבית החרושת, אני וקלרי ליד המכונה, אווי ומגדה במשרד ופירצ'י בקונטרול. לפעמים הייתי עובדת בשעות הלילה מ-6 בערב עד 6 בבוקר. אח"כ הביאו בחורים מפולניה שיעבדו בלילה.

היינו במחנה יחד עם צרפתים והיה שם צרפתי אחד שעודד אותנו שיהיה סוף למלחמה, גם בין הגרמנים היו שעודדו אותנו.

היה גרמני אחד – הרמן שמו, שמאוד עזר לנו מבחינה נפשית. אמנם לא קבלתי ממנו שום פרוסה אבל עידוד נפשי המון. יום אחד עשיתי עבודה לא כל כך מדויקת הלכתי בפחד כשאני רועדת להביא את העבודה שלי למחסן. אמרתי לו: אדון הרמן קלקלתי, מה יהיה עכשיו? והוא אמר לי: ילדתי, טוב עשית. תקלקלי, תקלקלי, יותר תקלקלי יותר טוב, כי הכל לא שווה, הכל חרא. זה היה לא יאומן שיש גם גרמנים כאלה. הוא שאל אותי פעם למה לא התמרדנו? ואני שאלתי בחזרה: למה אתם לא מתמרדים? ידעתם שמביאים אותנו לכאן ולא אמרתם מילה, אני לא יודעת איך העזתי לומר זאת והוא ענה לי: "קשרו לנו את הידיים". אז שאלתי אותו: ומה עשו אתנו? הוא כנראה היה קומוניסט ולא הבין איך 80 איש לא התנפלו על שוטר אחד ברכבת.

מדי פעם התמזל מזלנו והשגנו אוכל. היה בחור פולני יהודי שגם שמו היה הרמן, שאחיו היה טבח והייתה לו ארוסה בקבוצה שלנו. הוא היה עובד ליד אותה מכונה שאני עבדתי, בשעות היום כשאני עבדתי בלילה. הוא נתן לי מכתבים להעביר אליה ואני החזרתי מכתבים אליו ובתמורה הוא הביא לי לחם ותפוזים וזה היה משהו כביר. כך יכולתי לעזור גם לאחיותי והיו גם עוד נספחים שהצטרפו אלינו. אם הוא נתן לי 10 תפוזים נתתי לחברה שעבדה בפחחות, היא היתה שמה על האש והיינו מתחלקות חצי חצי. אני זוכרת שקבלתי פעם שתי לחמניות

¹³ כעבור 40 שנה שלח לנו בנו פיצויים על עבודתנו.

ונתתי אותן לבת הרב שתעשה עליהם קידוש, אני לא זוכרת לכמה חתיכות חילקנו את הלחמניות. אותו הרמן שהעברתי לו את המכתבים עזר לנו הרבה בפסח, היה מביא לי תפוז"א, כמו כן הייתי מחליפה את הלחם שלי בתפוז"א עם מי שאכל לחם בפסח. הייתי רוצה להפגש איתו כי הוא מאוד מאוד עזר לי. אבל לא פגשתי אותו יותר, ידעתי רק את שמו הפרטי.

לא הסתכלתי אף פעם בחבילות שהעביר מה שהיה חשוב לי זה שאפשר לעזור גם במצב כזה.

לפעמים קבלנו סיוע ממקור בלתי צפוי, היה עובד אחד באחד המשרדים שאמר לי ללכת לנקות את המשרד וצעק שלא אשכח לרוקן את את פח האשפה. עליתי לנקות ואני הולכת לפח האשפה, היתה שם חבילה עם שוק שפן. חלקתי אותו ל- 6 : לי, לארבעת אחיותי, ולנספחת שהיתה איתנו.

לא היו חיים תרבותיים במחנה. אך פעם אחת בסילבטר עשו איזה הצגה. ואחר כך היתה מישוי שהתחילה לשיר את "התקווה". ואני רואה אותה איך היא שרה מלאת התלהבות והגרמנים התחילו להתרגז ואמרו "די! שקט! שקט! אבל היא וכמה חברות שרו עד הסוף את "התקווה". זה היה מאוד מרגש! איך היא העזה לעשות את זה?

הנאצים באו מדי פעם לראות מה אנחנו עושים. פעם נודע להם שאחד הגרמנים נתן פרוסת לחם לאחת הבנות אז אמרו שאם עוד פעם יקרה דבר כזה, פה באולם הזה אנחנו נתלה אותו. האיש הזה היה כבר בן 60 והוא לא היה צריך כבר לעבוד. הוא אמר: אני באתי רק בגלל שאני רציתי לעזור.

הייתה שם אשה אחת שהתנדבה לצבא בכדי לעזור ליהודים, היא בקשה מאחד הצרפתים שהיו איתנו שיוריד תפוחים מן העץ בשבילנו בלי שאף אחד יגלה זאת. ב- 1945 אמרו לנו הצרפתים – שבויים של הצבא הגרמני – להתכונן לאולקואלני - לעזוב את המקום, כאילו הגרמנים נסוגים ואמרו לנו מה לעשות.

היו במחנה אוקראינים וצרפתים. האוקראינים היו אנטישמיים אבל הצרפתים דברו איתנו. והבחור הזה, אם ראה שאין גרמנים מסביב הוא מיד רץ אלינו לספר לנו חדשות על התקדמות הרוסים.

הצרפתים רצו מזכרת ובקשו ממני שאשמיד את הפאנינגים – כסף גרמני קטן ממתכת, כדי שיוכלו לקחת כמזכרות הביתה. יכולתי לעשות זאת במכונה שלי. הם יכלו לתלות אותי בגלל

זה! אבל הרגשתי טוב להשמיד כסף של גרמנים. וכמה מטבעות השמדתי... כמו שהשמדתי סחורה.

השמדתי גם הרבה סחורה, כשהבאתי את הסחורה למחסן אמרתי להרמן: "שוב קלקלתי" והוא ענה "ילדתי זה כלום". ובקריצת עין הוא שם במקום של המקוקלים. הוא היה מאוד נחמד ועזר לנו הרבה.

עשיתי גם עטים שאח"כ הם שמו את השמות על זה. חבל שלא הבאתי איתי, עד לקפריסין היה לי עוד, וגם לצרפתים הכנתי כאלה לקראת החגים. עבודה מאוד יפה עשיתי. הרמן שוב נתן לי להעביר חבילה, הכנסתי אותה לתוך החולצה שלי. והיינו צריכות להפגש בשרותים, אני וארוסתו. חיכיתי לה, בינתיים עמדה שם אס אס ושאלה אותי: "למה את עומדת?" אמרתי: "הכל תפוס" ואז היא פתחה את השרותים והיה ריק. היא נתנה לי סטירה כזו שלא אשכח אותה עד היום אבל לי לא כאב. בסופו של דבר הבאתי לה את המכתב והחבילה וחזרתי למחנה, כשנפגשתי עם הרמן על יד המכונה. הוא סיפר לי שבחבילה היו דברי זהב וברליינטיים¹⁴, נדהמתי, מאיפה הוא השיג את הזהב? ומה היה קורה אילו נתפסתי? כאלה דברים עשינו ולא היה איכפת לנו כי לא היה לנו מה להפסיד. בערב חיכה לי לחם שלם בארון הקטן שהיה ליד המכונה, כנראה שהוא קבל את הלחם מאחיו שעבד במטבח ואני זוכרת שמישהו מהגרמנים הביא לי חתיכת בצל. כולנו אכלנו את הלחם, תמיד חילקנו הכל בין ששתנו, חמש האחיות והבחורה הנוספת שגרה איתנו שהיתה כאחותנו¹⁵.

5. שחרור

בשבת שלפני השחרור לא היתה עבודה אבל לקחו אותנו להשמיד את הסחורה כדי להחביא מן הרוסים מה שעשו. בחצר הייתה באר וחבילות חבילות הבאנו לשם ושם שרפו הכל. לעת ערב כבר נשמעו ליחשוישים שמשוהו קורה. ביום ראשון בבוקר לא באו להעיר אותנו ודבר זה היה חשוד בעינינו, הסתכלנו על השעון ופתאום ראינו אש גדולה ונודע לנו שהם שרפו את כל העדויות והמסמכים. בשמונה באה אחת השומרות – אותה מתנדבת, ואמרה לנו: "ילדים קומו אתם השתחררתם!" התנפלנו

¹⁴ יהלומים

¹⁵ לפי זכרוני שמה היה אילונקה פרידמן. היום היא גרה בפתח תקווה, נפגשנו כמה פעמים. את הראשונה החלפנו לאחר שתפסנו אותה אוכלת תפוח לבד. אצלנו החלוקה בין כולם היתה ערך קדוש.

עליה בשמחה, גם היא אמרה שבאה לעבוד שם בכדי לעזור ליהודים. באמת היא עשתה דברים נפלאים. למשל, כשהלכנו בגשם ללא מעיל גם היא הורידה את מעילה כאות הזדהות. בינואר קבלנו לחג המולד חבילה מאושוויץ ובה היו המעילים שלנו. כשהרוסים רצו להתנפל על מי שעזר לגרמנים, היא רצתה גושפנקא על עזרתה ואמרנו שנשתדל.

פעם אחת, עוד במחנה, גנבתי מים וחפפתי איתם את הראש ולמחרת כשקבלנו את קצבת מים, כיבסתי את הבגד כיוון שאת הראש חפפתי אתמול ופולניה ששמה סלושה נתנה לי סטירה על כך. בשחרור התלוננו עליה שתמיד הרביצה לכולם וגם היא באה לבקש מאיתנו – החמישיה, שנאמר שהיא לא הרביצה. אמרתי לה שאני סולחת לה כי היא איננה מבינה אבל אני לא הולכת אל הרוסים.

תאריך השחרור שלנו – 8.5.1945, הלכנו משם לבתים גרמנים נטושים, אני תפרתי למישהי שמלה והיא נתנה לי ארנק בשביל כסף (כסף לא היה). יש כאלה שהשתחררו מאושוויץ. לא כולם מתו שם!

וההורים והאחים הקטנים? ידענו ולא ידענו על גורלם... האמת שבאושוויץ כבר ביום הראשון שאלנו אם אנחנו יכולים לראות את ההורים והתשובה שקבלנו היתה: אתם רואים את העשן שם? שם ההורים שלכם! לא רצינו להאמין, אמרנו שהן חזירים ורשעים.

אחר כך אמרו לנו שנותנים לנו בית, מעין פנימיה עד שהצבא הסלובקי יבוא לאסוף אותנו. במחנה נשארנו יומיים או שלושה. אחרי השחרור בפטסרוולדאו, לקחו אותנו לפנימיה, שהיתה פנימיה של בנות שכפי הנראה ברחו משם לא מזמן והשאירו אחריהן את הכל. היו שם תיבות עם ציוד אישי ועל השולחן היו צלחות ואוכל עליהן. שם כבר העירייה טיפלה בנו וקבלנו תלויים לקניית אוכל.

הצבא הסלובקי באמת בא לאסוף אותנו. לקחו אותנו ל"קוטי" – גבול הונגריה צ'כיה, משם עלינו על רכבות ונסענו לברטיסלבה, הייתה אנדרמוסיה בקווי הרכבת, אני כבר לא זוכרת למה אך ירדנו מן הרכבת לפני ברטיסלבה והמשכנו בטרמפ עם חיילים רוסיים. בברטיסלבה הלכנו למקום שהיווה מרכז לפליטים¹⁶. שם קיבלנו 25 קורונה¹⁷ מהג'וינט, אך אחד האנשים גנב לי את הכסף יחד עם הארנק שהיה לי. שם גם נודע לנו שהאחים – זולי ואישתו

¹⁶ בכל עיר גדולה היה מרכז לפליטים.
¹⁷ כסף צ'כי

שרי, מנצי ובעלה יצו, לצי ועדל, שנותרו בבודפסט בזמן המלחמה נשארו בחיים. הם הסתתרו כשהם מחופשים להונגרים גויים כל אחד בנפרד, זולי דאג לכולם לתעודות אריות וגם לאוכל והם אף הצליחו להפגש מדי פעם בסתר. החלטנו לנסוע לבודפסט כי מכרים שפגשנו סיפרו שהאחים שניצלו נמצאים בבודפסט.

עשרה אחים שרדו!

עשרת האחים ששרדו: מימין לשמאל עומדים- קלרי, מגדה, בז', פירצ', מנצי, אווי. יושבים- לצי, עדל, זולי וטיבי.

5. מפגש משפחתי

נסענו לבודפסט לחפש את מנצי. ברכבת פגשתי חברה ומכיוון שלא היתה דתיה היא אכלה שומן חזיר, נתתי לה את שלי והיא נתנה לי מרגרינה עבור השומן, אז כבר החלטתי שלא אוכל אוכל לא כשר.

כשהגענו למנצי שחיה עדיין בכתובת הישנה שלה, היא ראתה אותנו מן החלון והתחילה לצעוק בשמחה. השכנה יצאה ואמרה: אנחנו כבר לא נבהלים מצעקות כאלה, כבר שמענו את אותן הצעקות כאשר טיבי הגיע. כך נודע לנו שגם טיבי ניצל.

מנצי הכינה לנו ארוחת צהרים – קציצות בשר. עוד אני אוכלת את הקציצות בתאבון, אני שואלת אותה: הבשר כשר? והיא פורצת בבכי ועונה לי: "זה לא כשר", אכלנו. לא היתה ברירה.

אצל מנצי נשארו שני לילות והחלטנו לנסוע לקושיצה לחפש את יתר האחים שנסעו הביתה.

מה שקרה הוא שאנחנו היינו על רכבת לקושיצה והאחים על הרכבת ההפוכה שנסעה מקושיצה לבודפסט. שתי הרכבות עצרו אחת ליד השניה על המסילה וחברים שהכירו אותנו סיפרו שעדל ושרי נמצאות על הרכבת שבאה מקושיצה, אך הרכבות המשיכו בדרכן לכיוונים ההפוכים. הגענו ל"אוייהל", גבול סלובקיה-הונגריה, כשהרכבת עצרה באחד הכפרים, פתאום נשמעה קריאה - "שוורץ לניוק (בנות שוורץ) אחיכם זולי נמצא ליד הבאר בכפר". ירדנו מן הרכבת וקפצנו חמישתנו על זולי אחינו ששה מים מן הבאר. מטרטנו היתה להגיע לפני שבת לקושיצה אך המפגש עם זולי עקב אותנו, ולא הספקנו לעלות לרכבת שבינתיים המשיכה בדרכה. בסופו של דבר נשארנו ללון אצל מכרים של זולי באותו כפר. למחרת בבוקר, בשבת, למרות החלטתנו שלא נוסעים בשבת, זולי שכנע אותנו להמשיך כדי לפגוש את לצי ואת טיבי ששהה כבר שלושה שבועות בבית חולים בשל מחלת השחפת. בקושיצה ביקשו מאיתנו לדבר רק סלובקית ולא הונגרית שהרי לאחר המלחמה הפכה קושיצה להיות תחת שלטון סלובקי.

משפחה אחת (ברקוביץ' כמדומני) הזמינה אותנו לאכול. בעלת הבית ערכה חצי שולחן בכלים כאלה וחצי בשביל בעלה (בעל הבית) בכלים אחרים, שאלתי אותה אם לבעלה הכינה ארוחה חלבית והיא ענתה שהוא אוכל רק אוכל כשר ולכן לא אכל בשר. היה קשה מאוד למצוא אוכל כשר ושוב נפלתי בפח...

טיבי וזולי נפגשו בבודפסט כשאנחנו עוד היינו בגרמניה. טיבי לא חיכה לסלובקים, הוא יצא לדרך לבד, גם הוא הלך לחפש את מנצי.

נפגשנו עם טיבי בבית החולים, הוא חלה בשחפת. הגענו לקושיצה בשבת בבוקר וזולי לקח אותנו לטיבי אחר הצהריים. זולי הביא לנו ק"ג חמאה וחמישים לחמניות ותוך חצי שעה הכל חוסל.

רצינו לגור בבית בקושיצה אך הדבר היה בלתי אפשרי. אפילו ברזים לא היו שם, הכל היה מעופש. מצאנו תמונות ילדות שלנו מליאות בעובש. היה לנו בסלון ספה וכורסאות מעור, הפשיטו את העור ומזה עשו נעלים, את הוילונות הורידו, השטיחים גם נלקחו. השכנים אמרו שכל הדברים היו במקומם עד שהרוסים הגיעו.

מגדה ואווי חזרו לעבוד כפקידות כמו שעבדו לפני שגרשו אותנו מהבית וחיינו כמו בקומונה – כל הרווחים חולקו שווה בשווה בין כולם.

חמש האחיות וחברה בקשיצה לאחר המלחמה. 1945

6. עליה לארץ ישראל

גרנו בבית של חברים של זולי ואחרי חצי שנה התארגנו לעליה. דוד בן דוד¹⁸, היה שליח. הוא בא אלינו פעם להרצות בשבת. היינו כולנו בבית גדול, זה היה מין בית הכשרה. שמו על הדלת תפריט יומי ושמות של אנשים שכאילו גרים שם כדי שיחשבו שיש שם הרבה אנשים. מה עוד נתן לנו דחיפה לעלות?

בליל שישי אחד כשהדלקנו נרות, היינו רגילים להדליק על אדן החלון חלק מן הנרות, אמא הדליקה 24 נרות כשלכל נר סיפור משלו. פתאום שמענו ירייה, דלת הארון הייתה פתוחה והכדור נתקע בה. זה היה סימן עבורנו שצריך לעזוב. גילויי האנטישמיות היו בלי הרף ובכל מקום.

התארגנו והגענו לפראג ושם פגשנו את הלל¹⁹ ועוד משפחה אחת וחוז' מזה, ארבע אחיות-מנצי, פירצי, אווי ואני, ואחינו לצי, וכן בת דודתנו היחידה ששרדה, ורה. היינו משפחה אחת גדולה מהעיר שלנו, גם אווה קניסברג ובת דודה של בלומה רוט, אסתיקה.

¹⁸ חבר ניר עציון, משרידי כפר עציון, שירת בבריגדה היהודית ולאחר המלחמה עסק בהצלת שארית הפליטה כשליח.
¹⁹ לו נישאתי מאוחר יותר. הוא הכיר את זולי בשהותם יחד בא"י ב-1933.

נסענו עד בלגיה, בדרך קיבלנו הוראה לדבר כמה מילים בעברית, מי שיודע. קשקשנו כמה מילים מהסידור, כיוון שבמעברי הגבול היינו כל פעם מארץ אחרת, פעם מיוון פעם מתורכיה וכו'.

בבלגיה הסוכנות דאגה לנו.

תחילה היינו בכפר קטן בשם "בונפ", שם פגשנו את המשפחה של הלל, בני דודים שלו. לאחר זמן העבירו אותנו לארמון שנקרא "שאטו דה רי". כמובן שניקינו שם מיד. היינו בחדר עשרים וחמש בנות. מיטה על מיטה. בקומה מתחתינו היו הלל, לצי, יהודה לאופר, אוטו הרצוג²⁰ ועוד איזה קרוב של הלל – מתי. שם לא עבדנו, לפעמים שלחו אותנו לנקות את המיטה של הרופא ומאוד סבלנו מכך שלא הייתה לנו תעסוקה. פעם האקונום, מנהל המטבח, ביקש כמה בחורות שיבואו לעזור לו בקניות בכפר, לא ידענו שצריך אישור יציאה וכמובן שלא היה לנו וכשחזרנו היו שם כמה בחורים שתפסו אותנו ומסרו אותנו לשליח שהיה הרופא. קבלנו עונש לנקות ולשטוף את המקום. במשך החודשים קיבלנו יומיים חופש ושלחו אותנו לאטוורפן, התארגנו כמה בחורות וזה היה בשבילנו משהו מיוחד.

כל יום שרנו את "התקווה" פעמיים. אסור היה לנו לומר מאיפה באנו. לאחר שמונה חודשים באותו ארמון יצאנו בדרך ארצה. קיבלנו חתיכת סלמי ושמיקה. אמרו לנו לבחור אם אנחנו רוצים סלמי ושמיקה או שמלות וכמובן כולנו בחרנו בסלמי ושמיקה. יצאנו משם עם דברים מעטים. הגענו למרסיי ושם הלכנו בשקט לנמל. העלו אותנו על אוניה בשם "תאודור הרצל". זה היה ערב פסח או יום לפני ערב פסח, אני רק זוכרת שהסדר היה על האניה. היו לנו תפוחי אדמה והיינו על האנייה כמה אלפים ובתוכם הלל ויהודה לאופר, חבר קרוב מאוד שלו. את שניהם כולנו אהבנו מאוד. הם היו לנו ממש כאחים. יהודה ערך את הסדר. על האנייה היינו שבועיים. כל הזמן היינו על הסיפון כי הייתה לכולם בחילה. מים קיבלנו בהקצבה ואוכל לא כ"כ עניין אותנו בגלל הבחילות. כשהתקרבו לחיפה אמרו לנו שהאנגלים תפסו אותנו ומאותתים לנו לעצור, האנגלים הובילו אותנו לנמל חיפה.

²⁰ בעלה של רוז'קה – בת דודה של הלל.

בחיפה עלו האנגלים על האניה. את הלל רצו להוריד, כיוון שידע אנגלית ושימש כמתורגמן, אך הוא הסכים רק בתנאי שמשפחתו תרד איתו וכיוון שלתנאי זה האנגלים לא הסכימו הוא נשאר על האניה.

היינו יומיים על האניה ונלחמנו באנגלים. לצערנו היו לנו ארבעה הרוגים, אותם הורידו בנמל חיפה יחד עם מספר נשים בהריון וכנראה שמסרו אותם לסוכנות. האנגלים הביאו לנו אוכל וסרבנו לאוכלו, אך את האוכל שקיבלנו מהסוכנות, לחמניות ותפוזים, אכלנו. בלית ברירה בסופו של דבר, הועברנו לאניה אנגלית שהובילה אותנו לקפריסין.

כשהגענו לקפריסין היה שם מזג אויר לא נעים, רוחות נשבו וגרנו שם באוהלים. בקפריסין, מי שרצה יכול היה לעבוד. אני עבדתי בבית תינוקות, לחתל ולהאכיל ידעתי כבר מהבית, אך היתה לי בעיה להזריק לתינוקות וכדי שלא יזרקו אותי מהעבודה, חברה עשתה זאת במקומי.

פעם קרה שהרופא ביקש שאעזור לו להזריק, החזקתי את הילד ובתנועה אינסטקטיבית הסטתי את ראשי ימינה והוא התרגז ואמר, ככה את רוצה להיות מטפלת? אך נשארתי שם כי אהבתי את העבודה. היו שתי משמרות: בוקר משש עד שש ולילה משש עד שש. אני קפצתי על המציאה לעבוד בלילות כדי שביום אוכל ללמוד עברית, רציתי לדעת עברית עוד לפני הגעתי ארצה.

זכור לי ילד אחד שהייתי צריכה להאכילו פעם בשעה ולקח כל פעם חצי שעה להאכילו. יום אחד באה אמו לבקר אותי ונשקה לי על כך שהוא לא פולט. הסברתי לה כיצד אני מאכילה אותו ושיש לי סבלנות לכך, אך לאחר זמן הוא נפטר.

בשלב מסויים פינו את בית התינוקות כי גילו מנהרה תחתיו, שדרכה היו בורחים לקפריסין עצמה ומשם עולים ארצה שוב. מאותה עת הייתי הולכת לבתים כדי לרחוץ אותם, או סתם לפטפט עם האמא, זה היה קצת לפני השחרור.

פתאום שמענו על הכרזת המדינה וחשבנו שאנחנו כבר משתחררים, אך זה לא קרה. בשלישי ביוני 1948 יצאנו לדרך לכיוון הארץ באניה "נגבה" וכעבור יומיים, בחמישי ליוני הגענו לנמל חיפה. מחיפה הגענו לנווה חיים²¹, שם גרנו במעברות עם אוהלים, את המשפחות שכנו באוהלים ואת היתר בצריפים, בהם הלינה היתה משותפת. קלרי כבר הייתה בארץ, בבארות יצחק ומיד באה לבקר אותנו.

²¹ מקום באזור חדרה

משם יצאנו לעבודה. ניסיתי לעבוד אצל חייט בחזרה אך זה לא הלך. התקשרנו לחברים שלנו, משפחת פלדמן, שהיו כבר בארץ משנת 1934 והם קיבלו אותנו בצורה לא רגילה, מיד לקחו אותנו לספר ולקנות בד לשמלה, ומברשת ומסרק ואמרתי לה: מימי אני מקבלת ממך רק בתנאי שאני אחזיר, כי אני הייתי מאוד גאה בכך שאני רק משתי הידיים שלי אני אחיה ולא מנדבות. הם סידרו לנו גם עבודה. הם סידרו לי ולמנצי עבודת תפירה במוסד עליה בפתח תקווה, המקום בו היו הנשים של כפר עציון.

היינו נוסעות מחדרה לפ"ת עם גרוש וחור בתוכו ולפעמים נשארנו לישון אצלם. אמרו אז שהחור שווה יותר מן הגרוש עצמו. אנחנו ישנו אצל מימי ורק בשבת הלכנו לאריה ומנצי'. במוסד עליה הכרנו את נשות כפר עציון, פנינה ומרגלית ועדינה²². הן היו עוזרות לנו בתפירה ושם קבלנו אוכל ו- 80 גרוש וזה כבר היה משהו. אני זוכרת ערב אחד, הלכתי לטייל לבדי, אווי כבר היתה בצבא, מנצי ופירצ'י לא היו איתי. פתאום נגש אלי שוטר צבאי. מה הבעיה? את לא צריכה לטייל כאן, את צריכה להתגייס. אמרתי: אני מאוד מצטערת אני כבר קיבלתי פטור בגלל הרגל שלי. וחוז' מזה אני כבר מבוגרת ולא צריכה להתגייס. הוא אומר: את אל תספרי לי שאת מבוגרת, בואי איתי למפקדה. במפקדה היתה קצינה והוא אומר לה: הנה הבאתי לך משתמטת. אז היא אומרת מה זאת אומרת משתמטת בואי תספרי לי מה את עושה פה. אז אני מספרת לה שלפני שהגעתי ארצה פעם הייתי בת 40, פעם בת 20, פעם בת 36, בכל גבול החליפו לנו את הגיל ולבסוף הגעתי ארצה עם תעודה בה הייתי רשומה כאליוזבט זיגמונד בת 21. רציתי לשנות את הגיל בתעודה אך כולם אמרו מה השתגעת מה את צריכה לשנות, זה יותר טוב להיות צעירה ובמילא את לא נראית בגילך. אז השארתי ורשמו לי בתעודת עולה שאני בת 21. הסברתי לאישה שזו לא אשמתי ואני לא רוצה לחיות בשקר ואני רוצה שיתקנו. והיא עונה: לא, אני לא יכולה לתקן ואת משקרת וזה לא נכון. פתאום היא אומרת לשוטר: האם שמעת פעם בחיים שלך על אישה אומרת על עצמה שהיא יותר מבוגרת? היא חופשייה.

בינתיים סיימנו את העבודה בשביל הנשים והלכנו לחפש עבודה אחרת. אחת הבנות של הפלדמנים אמרה שבעלה עובד בפועל המזרחי ושאלך לשם והוא יתן לי עבודה. המקצוע שלי היה תופרת אבל לא היתה לי מכונת תפירה ולא יכולתי לעסוק בזה. לא חשבתי שאני יכולה להיות תופרת בית כי תמיד הייתי תופרת סלון. הלכתי לפועל המזרחי אל הבן אדם

²² גם הן הגיעו לניר עציון כחברות.

שהיא אמרה לי לבקש עבודה. אז הוא אומר לי: קודם תביאי פטור מן הצבא, אישור שגמרת צבא. אמרתי שאני כבר לא צריכה כי אני כבר בחזרה מבוגרת ומעל גיל 28 כבר לא צריך ללכת לצבא. מה? את כבר בת 28? כתוב פה 21 ואת אפילו לא נראית יותר. כעסתי מאוד ואמרתי לו: אתה בן אדם עם זקן האם היית שולח את הבת שלך לצבא? (כבר שמעתי שבנות דתיות לא תמיד הולכות לצבא). לא קבלתי עבודה והלכתי משם ומרוב כעס לקחתי את תעודת העולה, מחקתי את המספר 21 ורשמתי את הגיל האמיתי שלי, הייתי כבר בת 32. עד היום רואים שזה מחוק וכולם אמרו שזה לא בסדר ואסור לתקן, ואני אמרתי שלא איכפת לי אני לא רוצה לראות יותר את המספר הזה על תעודת העולה שלי.

אח"כ הלכתי שוב למיני שהשיגה לי עבודה בכמה בתים, לתפור עבור הנשים. היו ימים שלא היתה לי עבודה אז הלכתי לעבוד בבית חרושת לחולצות, אבל שם ניצלו אותי מאוד, הם נתנו לי 80 גרוש בשביל עבודה של יום שלם- 8 שעות. יום אחד באה המנהלת ואומרת אני רואה שאת מומחית אז בואי את יכולה כבר להכניס שרוולים. היתה שם אישה ותיקה יותר שכנראה חששה לג'וב שלה והיא עשתה לי צרות וכל הזמן אמרה שמה שאני עושה לא בסדר ולא מתאים. הלכתי למנהלת ואמרתי שאני לא רוצה לעבוד שם יותר, אני לא מסתדרת עם האישה הזאת. היא ניסתה לשכנע אותי להשאר והבטיחה לי משכורת יותר גבוהה, אבל אני עזבתי בכל זאת. והסתדרתי. ...

לפני שעבדתי בבית החרושת עברנו לגור ביפו. קבלנו דירת שלושה חדרים, כל המשפחה. משם יצאתי לעבודה. יום אחד הגיעה לדירה אישה עם תינוק על היד ואמרה שהיא באה מהסוכנות ואנחנו צריכים למסור לה חדר אחד. הייתי רק אני בדירה, גרנו שם 3 נשים ואף אחת לא הייתה נשואה עדיין. חשבתי לעצמי אם לא מגיע לנו אז לא מגיע ואמרתי לאישה: טוב, אז בואי. בערב כשחזרו הבנות הביתה קיבלתי מכולם על הראש, גם מבן הדוד שהשיג לנו את הדירה, שהוא פה מ-39 ואין לו דירה ויכול היה לתפוס את הדירה הזאת והוא אפילו לא ביקש מאיתנו חדר ואילו אני סתם כך מוסרת חדר. אבל כך זה היה. אווי וקלרי כשהיו באות לחופשות מהצבא היו באות לדירה הזאת.

בינתיים פירצ'י התחתנה והם גרו בחדר אחד, ואני עם מנצי בחדר השני ובחדר השלישי גרה המשפחה עם התינוק. הסתדרנו איתם מאוד יפה.

הלל נולד בשנת 1914, בעיר נובֶזֶמְקִי שבדרום סלובקיה להוריו מיכאל ומינדל למפל. הם היו שייכים לזרם האורתודוקסי. 6000 יהודי העיר נחלקו שווה בשווה בין הזרם האורתודוקסי לזרם הניאולוגי. הלל הצטרף לתנועת "צעירי המזרחי" שאח"כ הפכה לתנועת "בני עקיבא". בשנת 1933 בהיותו בן 18 וחצי עלה לארץ. בארץ הכיר את זולי – אחיה הגדול של חנה. הוא עבד בבני ברק בפרדסים, ולמד טפסנות וטייחות (מקצוע שהיה אז נחשב יותר מאשר רפואה). עבד בחיפה במקצוע זה והרוויח לא רע. בינתיים הגיעו אליו מכתבים מן הבית הקוראים לו לחזור ולעזור ובפברואר 1938 חזר הביתה לסלובקיה. כבר כעבור שבועיים הבין שעשה שגיאה גדולה בחזרו אך, מכיוון שהגיע לארץ כתייר ונשאר ולא היה לו סרטיפיקט, לא יכול לחזור לארץ. במקום זה הלך והתגייס לצבא הצ'כי. שירת ביגוסלביה, צרפת ואנגליה. באוקטובר 1945 חזר לפרג ושם השתחרר. בחזרו לעירו מצא שנותרו ממשפחתו רק מספר בני דודים. הוא רצה לחזור לארץ ישראל. היתה שמועה שמי ששירת בבריגדות יקבל סרטיפיקט אך הלל לא רצה לחכות והחליט לעלות בעליה ב'. גם הלל הגיע לארמון "שאטו דה רי", שם שהו בני משפחת שוורץ בדרכם לארץ. גם הלל עלה על האניה "תאודור הרצל" והגיע לקפריסין. הלל, בהיותו דובר אנגלית (מימי שרותו באנגליה) הפך למתורגמן ומתווך בין אנשי המחנה לאנגלים. הוא היה האחרון שסגר את מחנה 68 בקפריסין בשנת 1949 והגיע לארץ בסוף פברואר 1949.

7. קול חתן וקול כלה – הקמת משפחה

הלל הגיע לארץ בפברואר-1949, עם לצי ומיד אפינו עוגה לכבודם. הוא הלך וקיבל פטור מהצבא ומיד הלך לבאר שבע כי זה היה החלום שלו לישב את הנגב. הוא דיבר על זה כבר בקפריסין. אח"כ החלטנו אני והלל שאנחנו בעצם זוג ואנחנו מתחתנים. זו בטח היתה שמחה גדולה וגם הפתעה כי כולם חשבו ובעצם גם אני, שאנחנו פשוט אחים טובים. אני תפרתי לעצמי את שמלת החתונה.

²³ קטע זה נכתב על סמך ראיון עם הלל, שנערך בשנת 1958 ע"י דוד ב"ד.

התחתנו ב- 7.8.1949 ואחרי שבוע אני הלכתי כבר לגור בבאר שבע. כשהגענו לבאר שבע גרו שם 8 משפחות בלבד. הלל עבד בבניית בתים.

חנה והלל בחתונתם

שרי וזולי הגיעו גם הם לארץ ב- 1949, לרחובות. בבאר שבע גרנו בבית ההסתדרות, הלל עבד שם במשרד אחרי העבודה ולכן קיבלנו מקום לגור שם. היו שם שני חדרים גדולים ולזולי ושרי היה כבר תינוק – יוסי כבר נולד. אז הלל אמר להם שיבואו גם הם לגור איתנו וגרנו ביחד. אחרי כמה שבועות קיבלנו בית ערבי ועברנו כולנו לגור שם יחד. כל משפחה גרה בחדר אחד והמטבח בחוץ היה משותף. ועבדתי. הלכתי להסתדרות לבקש עבודה. כי לתפור לא יכולתי, מכיוון שגרנו בחדר אחד ואי אפשר היה שיבואו קליינטיות ויצטרכו למדוד ואצטרך לבקש מהלל לצאת. אז החלטתי שאיזו עבודה שאקבל אקבל. בהסתדרות אמר לי המזכיר שהלל ביקש לא לתת לי עבודה. אבל אני אמרתי שלא איכפת לי, הלל לא צריך לדעת מזה, אני יוצאת לעבודה. הוא אמר שבמקורות ובחברת חשמל מחפשים מנקה ואני הלכתי לשם ותכף התקבלתי. הייתי צריכה לשטוף את הרצפות ולנגב את הרהיטים והמכונות. יום אחד פגשתי מפרה כשאני עוברת ממקום למקום

עם הדלי והיא אומרת לי: בז' איך את עובדת כך, לא מתאים לך, אין עבודה אחרת? ואני הייתי כ"כ גאה שאני עושה עבודה בארץ ישראל, לא משנה מה. אמרתי לה שבעיני כל עבודה מכובדת, תלוי איך עושים אותה. באמת ככה חשבתי.

אח"כ כשהייתי בהריון עם לאה, נפלתי יום אחד על המכונה וקיבלתי סחרחורת. אז החלטתי שיותר אני לא אעבוד בחברת חשמל, אבל השארתי את העבודה במקורות. אח"כ היתה מישחי שעבדה בבית חולים שחיפשה מישחו לשמור על תינוק ולנקות את הבית שהיה גדול, ולתלות את הכביסה בערב. אז קיבלתי גם את העבודה הזאת. הפסקתי לעבוד רק לפני הלידה. ואז מצאתי עבודה בבית. שרי הלכה לעבוד כמטפלת תינוקות בבית חולים ואני שמרתי על יוסי. אמנם לא בכסף אך היתה לי משרה.

אחר כך ילדתי את הבת הגדולה שלי, קראתי לה לאה על שם אימי.

לאה נולדה בבאר שבע בי"ד באלול תש"י. 27.8.1950

8. ניר עציון

יום אחד הלל שהיה אז במילואים, בא הביתה ואומר לי: בז'יקה, מה את אומרת שנלך לניר עציון? אמרתי: מחר! על ארבע אפילו אני הולכת.

הייתי בניר עציון בחתונה של אווי, וזה מאוד קסם לי כי ראיתי שאני ליד אחי לא אוכל לחנך את הבת שלי כפי שאני רוצה. כי היא תראה את יוסי לוקח עיפרון בשבת. הם לא ניהלו חיים דתיים וגם הלל לא כ"כ שמר כפי שאני רציתי. פה ושם אחי שילם על הבירה בשבת והוא שתה את זה וזה מאוד הרגיז אותי, ומותר ללכת לקולנוע אם קונים את הכרטיס לפני שבת. זה לא היה לפי רוחי. חשבתי שזה יהיה הפתרון הכי טוב בשבילנו לגור בישוב דתי.

סוף כל סוף הגענו לניר עציון ב- 1953.

הדלקנו נר שני של חנוכה בניר עציון.

ואם שאלו אותי, איך אני יכולה ככה, בחורה עירונית שכמוני לעבור לכפר, תמיד אמרתי שלהגיע לבלות בעיר מן הכפר תמיד אפשר. אבל בעיר אם אני משתוקקת לאווירה כפרית, אי אפשר לברוח מהעיר.

עד היום אני מודה לאלקים שהוביל אותנו לכאן.

חנה מגיעה עם בתה לאה לנר עציון

9. החיים בנר עציון²⁴

כשהגענו לנר עציון, גרו כאן כבר אחיותי קלרי, אווי ובעלה וילי (יעקב), ואחי טיבי. הייתי כאן שלושה שבועות לכבוד החתונה של אווי, כך שהכרתי כבר חלק גדול מן החברים. באותה שנה, בד' בסיון תשי"ג (17.5.1953), נולדה בתנו השניה מיכל – שנקראה ע"ש אבא של הלל, מיכאל.

הלל, חנה והבנות

²⁴ חלק זה מבוסס על ראיון עם הבת מיכל.

הבית הראשון שלנו היה צריף ירוק בו גרו שתי משפחות. בתחילה השירותים היו בחוץ. לאחר שסגרו והכניסו את השירותים פנימה, הלל ריצף את הכניסה לפני הבית במרצפות שמצא במזבלה ובנה מרפסת עם פרגולה ושתל גפן שסוככה מעליה. הוא גם שתל גינה יפה לפני הבית. הלל תמיד השקיע המון בבית. היו לנו שני חדרים. חדר לבנות עם מיטות מתקפלות שנכנסו מתחת למתקן מיוחד המכוסה בוילון וכך היה החדר פנוי למשחקי הבנות וחדר שינה שהפך בבוקר לסלון. הבית היה קטן, חמוד, תמיד נקי ומסודר ותמיד היה בו מקום לכולם.

חנה, הלל והבנות לאה ומיכל ליד צריפם

כעבור 12 שנים עברנו לבית חדש במרכז המשק וכמובן מיד הלל עשה גינה, שתל דשא, גדר חיה וורדים יפים. מאחור נטע עצי פרי.

כשהגענו לניר עציון תפרתי וילונות לבית המרגוע ואח"כ עבדתי במחסן הבגדים של בית המרגוע. אחר כך עבדתי בקיוסק של בית המרגוע הישן ובחנות המזכרות כאשר בית המרגוע עבר למשכנו החדש למעלה. זמן קצר גם עבדתי במטבח של בית המרגוע למעלה. במשך כל הזמן תפרתי בגדים לחברות וגם שמלות כלה.

במשך כ- 20 שנה, מגיל 60 עד 80, התנדבתי ב"יעל", פעם בשבוע הייתי נוסעת באוטובוס לבית החולים רמב"ם בחיפה, שם עבדתי בהתנדבות במחלקה האונקולוגית.

הלל עבד בתחילה בבניין, אח"כ ניהל את הצרכניה. משם עבר לעבוד בבית המרגוע הישן במטבח. יותר מאוחר עבר לעבוד במפעל הארוחות ובשבתות וחגים עזר בבית המרגוע. בשעות הפנאי עבד הלל בנגריה ובגינה. הלל היה גם מזכיר פנים של ניר עציון. בשבתות וחגים הלל עבד במטבח בית המרגוע וכל המשפחה חיכתה לו עד שיחזור ורק אז התחלנו את סעודת השבת.

הלל עזב את העבודה במפעל בגיל 75 ועבד בנגריה. הוא היה מכין צעצועים לילדים ולגנים. כמעט לא היה ילד בניר עציון שלא קבל מהלל מתנה שהכין בעצמו.

בניר עציון יש לי הרבה חברות. גם החברות של הבנות שלי הפכו לחברות שלי ואוהבות לבוא ולדבר איתי. היתה לנו חבורה של מספר נשים שהיינו נפגשות בערבים, כל פעם בבית אחר, ובילינו יחד מדברות, שותות ומעשנות. עד שלא באה יום אחד ואמרה לי: אמא אם את לא מפסיקה לעשן – אני מתחילה. מיד הפסקתי לעשן.

תמיד היה לי חשוב לשמור על קשר עם המשפחה של הלל. לא נשארו לו אחים, רק הרבה בני דודים ובזכותי נשמר הקשר עימם.

הקשר עם האחים שלי תמיד היה מצויין ואנחנו נוסעים לעיתים קרובות לבקר זה אצל זה. לכאן תמיד מגיעים כולם. האחים הגרים בניר עציון (אווי וילי, וטיבי ואשתו בת שבע) קרובים מאד והילדים תמיד עברו בין הבתים והרגישו בבית בכל אחד מהם.

גם האחיינים שלי נהגו לבוא כל קיץ לבלות בניר עציון. ממש כפי שאנחנו נהגנו לנסוע לסנדרה ולדוביצ'אי.

כל שנה הייתי נוסעת לחופש לים המלח, מחלקת את הבנות בין החברות ונוסעת לבד. הלל אף פעם לא רצה להצטרף.

במשך כל השנים סבלתי מבעיות ברגל אך, לא וויתרתי על כלום. לא על טיולים ולא על הים. בקיץ הייתי נוסעת לים בכל יום עם הבנות ועם בני הדודים ואח"כ גם עם הנכדים. אם לא היה מקום באוטובוס של בית המרגוע הייתי נוסעת בטרמפים לים. לאחר שבנו את הבריקה בניר עציון הייתי הולכת יום יום לשחות בבריקה. אפילו בגיל 93 הייתי עולה יום יום עם הקלנועית לבריקה.

הלל חלה בסרטן ונפטר בכ"ד בטבת תש"נ 20.1.1990.

ואני נשארת לבד אך המשפחה כל הזמן סביבי וזה עוזר.

בגיל 84 התחלתי לצייר במועדון הותיקים במרכז מירב. אני מציירת גם קצת בבית, אך לא הרבה. הבנות והנכדים אוהבים מאוד את ציורי שמקשטים את קירות בתיים ואני נהנית לחלק אותם.

חנה מציירת

10. נכדים ונינים

בשנת 1972 נישאה בתי לאה לצבי (צבִי'לה) וייסמן ממושב הזורעים. כעבור שנה, ב-1973 נולד נכדי הראשון – דוד מיכאל. בזמן מלחמת יום כיפור שירת צבי במילואים, לאה למדה פיזיותרפיה ואני טיפלתי בדוד הקטן. אפילו למושב הזורעים היתי נוסעת איתו כדי שיפגוש את הסבתא השניה שלו.

אח"כ הם עברו לגור במקווה ישראל ומשם לשדמות מחולה. ללאה וצבי נולדו עוד שלושה ילדים: פליאה ב- 1979, אביתר שלום ב- 1985 ומעוז ב- 1988.

הבת השניה מיכל נישאה בשנת 1980 לדני חרמון והם נשארו כחברים בניר עציון.

למיכל ודני נולדו שלושה ילדים: אורון ב-1986 והתאומים הלל ושירה – ב-1990.

שמחתי מאוד בנכדים ויש לי קשר טוב מאוד עם כולם.

אחר כך התחילו לבוא הנינים.

נכדי דוד נישא לסלעית ולהם חמישה ילדים: קמה, צוריה, דותן, עדן, שקד, (שיראל - השישי נולד לאחר פטירתה של בז'י).
לפליאה ויאיר יש שלושה ילדים: רוני, ינון ואיתם.

חתונת הנכדה פליאה עם יאיר

11. פטירת הבת לאה

בתי הגדולה, לאה חלתה בסרטן ונפטרה ב- 2009. בשנה האחרונה מאז שלאה נפטרה קשה לי מאוד. אני חושבת עליה הרבה ומתגעגעת. "כל ערב לאה נכנסת אלי הביתה".

חנה (בז'י) למפל נפטרה בי' באלול תש"ע, 20.8.2010. יהיה זכרה ברוך!

הבת מיכל מספידה את אמה

אמא שלי,

החזרת את נשמתך לבורא עולם בצהרי יום ששי. לא הייתי לידך, אך היו אחרים וטובים באותו היום. סבלת מספיק ואני סבלתי איתך. ליוויתי אותך, אמא, במשך חצי שנה, ליווי צמוד ביותר, חצי שנה הנחתי בצד את כל רצונותי והפניתי את כל כולי אליך, לכל בית חולים שהגעת אנחנו אחרייך. שבת אחרי שבת בילינו בבתי חולים. לא היה לנו קשה, עשינו זאת באהבה רבה, בבחירה וברצון שלנו, לעשות זאת בצורה הטובה והנעימה ביותר עבורך. כל הזמן דאגת כמה קשה לי, ואני מצידי אמא, אמרתי שלא קשה, אהבתי אותך אהבה עזה כי איך אפשר אחרת, עם אמא שהיא גדולה מהחיים?! הזכות הגדולה שנפלה בחלקי בכיבוד הורים היתה נר לרגלי, והשלמות הזו עם לכתך גדולה מאוד.

עשיתי למענך כל מה שאפשר לעשות ולבקש. עשינו הכל לכבודך, קודם כל אמא ואח"כ דברים אחרים.

את ואבא הקמתם בית לתפארת ולא משנה אם מדובר בצריף הקטן שלנו או בבית הנוכחי. הבית תמיד מבריק ומסודר, תמיד עם ריחות של אוכל טוב ועוגות נהדרות. בית פתוח לכל מי שרצה לבוא ואף פעם לא אמרתם צר לנו המקום. בית עם הרבה ערכים ומוסר עבודה ענק, בית מלא באהבה. היית אמא מקשיבה לכולם, לנו, לנכדייך, אחייך אחיינייך, חברותי או חברותיה של לאה, תמיד מתייחסת לכל אחד.

כולם אהבו לבוא אלינו, משפחה וחברים. לא הייתם אנשים של רושם, הייתם אמיתיים! קרה המקרה הנורא בשנה שעברה כשלאה הסתלקה מאיתנו במהירות גדולה, השבר היה גדול והחור שנפער גדול עוד יותר. היה לך קשה מאוד, אני יודעת, לא פעם דיברנו ובכינו ביחד על האובדן. אמא שצריכה לקבור את בתה בגיל מופלג, זה הרי נגד כל הגיון בריא, אבל אנחנו כ"כ קטנים ולא מבינים את נפלאות הקב"ה שמחליט עבורנו הכל. וכך נשארו את ואני, צביל'ה, דוד וסלעית, פליאה ויאיר, אביתר ומעוז, הנינים שלך ובני ביתי היקרים

המומים וכואבים, ואת, אמא שראית את לאה במצבה נשברת ואין לי ספק שיש לזה חלק נכבד במחלתך. גופך החסון והחזק החל להסדק.

לא פעם בשבעה של לאה אמרת לי "מה יקרה אתך כשאני אמות ותישארי לבד?" הסברתי לך אמא שאת כ"כ רחוקה מלמות ואני, יש לי משפחה נהדרת ולא אשאר לבד.

בחצי השנה האחרונה כשהתחילו כל הבעיות אני חושבת שנקרעת ביני לבין לאה, עד שהגדרתי זאת באמרי: "לאה מושכת משם ואני מכאן, ואינך יודעת לאן ללכת!"

דיברת הרבה על המוות בתקופה האחרונה, הרשית לעצמך את הרי כבר גדולה... מותר לך לומר הכל. ואני לא הייתי מוכנה לשמוע זאת, מה פתאום שאמא תסתלק כך, הרי את כ"כ חיונית, למה שנפסיד סבתא שכמוך?

זכינו לאמא, סבתא שבעוד שלושה חודשים היינו אמורים לחגוג לה 95 שנה.

זכינו כולנו שעד לפני פסח אמא אירחה אותנו בביתה לארוחה בכל ערב שבת.

עברת את השואה ואף פעם לא הפסקת לדבר ולספר אודותיה, את מדור של נפילים אמא, איך אפשר לעבור יסורים כ"כ קשים ולהשאיר שפויים, להקים משפחה ולהראות להם – הנה ניצחנו.

אמא שלי יקירתי, זכינו זכות גדולה, דני ואני לגדל משפחה כאן לידך. היית שותפה גדולה בגידול הילדים, העזרה הגדולה שלך האירה את עינינו והערכנו זאת מאוד. הפינוקים שלך והיחס שלך לנכדים היה משהו נדיר, לא פלא שהם קשורים אליך, ראינו זאת גם בביה"ח בתורנויות שעשינו לידך.

כ"כ ביקשת ממני רק לפני שבוע וחצי "קחי אותי הביתה" – עניתי לך ש"אוכל לעשות זאת רק כשתבריא!"

הנה אמא, הבאתי אותך הביתה, למקום שכ"כ אהבת ולאבא שכ"כ אהבת.

מקווה שעשיתי הכל טוב וישר בעיניך, ואם לא אמא - סליחה! - סליחה אם לא תמיד הקשבתי, סליחה על הריבים הקטנים שיש בין ילדים להורים – סליחה אם פגעתי, סליחה אם שגיתי.

לכי לשלום אמא אהובה
מסרי אהבתנו לכולם שם למעלה
והיי מליצת יושר לכולנו כאן
ה' נתן וה' לקח יהיה שם השם מבורך.

ציור של חנה

